

ցական կարգերը փոխեց փոփոխեց, բոլորովին լատինացուց, եւ Հռովմայ հաճութիւնը վեր դնելով իւր խղճմտանքին տանջանքէն ու Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ նախնի վարդապետներուն բողոքմանէն, ազգիս այն գեղեցիկ ու պատուական մասը առաւ խառնեց օտար ազգաց մէջ ու կորսընցուց: Կորսընցուց կասեմ, վասն զի այսօրուան օրս ազգասէր Հայ մի այն կողմերն որ երթայ, եթէ լեհերէն, գերմաներէն կամ լատիներէն չգիտեր, եւ ոչ իսկ կարող կլինի այժմու Հայերուն հետ խօսիլ ու իմանալ ի նոցանէ իւրեանց նախնեաց լեզուովը՝ թէ Հայոց թագն ու եկեղեցին Երվովի որ կողմն է . . . Կմտնէ այն եկեղեցին որ իւր նախնեաց հաւատովը՝ յուսովը՝ սիրովն ու բարեգործութեամբն հիմնուած ու նոցա ազգային վսեմ արարողութիւններովն ու սրտաբուխ երգերովը սլայծառացած էր երբեմն, կտեսնէ մէջը լաւիշազէնք քահանաներ որ լաւին եղանակով՝ լաւին հնչմամբ Հայերէն լեզուով ժամերգութիւն կրկնատարեն, առանց սարկաւազի անձայն եւ անշուք պատարագ կմտողցանեն . . . կըշուարի, կտաղնապի, կզարմանայ, տրտում տըխուր իւր տեղը գառնալու կլիութայ, գրեթէ վախենալով որ մի գուցէ ինքն եւս յանկարծ նոյն խեղճութեան մէջ ընկնի:

Այս գժբաղգ վիճակիս մէջ են ահա Երվովի եւ բոլոր Ահհաստանի Հայերը, ազնիւ որդիք այն Բագրատունեաց այրիացեալ մայրաքաղաքին՝ որ կարծես թէ հիմնայատակ ու գետնաթաղ Հայ-

կաշէնէն, Արտաշատէն, Բուխէն, Երուանդաշատէն, Արմաւիրէն աւելի թրշուառ կամ աւելի երջանիկ բաղգով կիսաւեր ու կիսահանգուռ մնացած է, որպէս զի Ախուրեանին սղբաձայն խոխոջանքը միայն լսէ՝ բուերուն ու չրջիկներուն տխուր ձայներուն հետ:

Եւ այսքան թշուառութեան մի միայն պատճառ՝ Նիկոլ Եպիսկոպոսին փառամոլութիւնն եւ ազգադաւ լատինամոլութիւնը:

Գ. Ա. Ա.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՃԱՆՇԱԳՐԱՌՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԵՍՏԱՆՈՒՄԸ:

Գ. Հ. ՅԷԼԱՏԱԿԱՆՔԱՆԻՑ ՀԱՆԱԾ:

1842 ԹԻԲ. 12 ՕԳՈՍՏՈՍԻ:

ՄԱՂԱՐԹՈՒՆ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻՆ ՎԱՆԳՈՒՄԸ:

(ՇՊԵԼԻՆԻՆ)

Շահի մտքումը կար էս տեղանքի քանի մի անհնազանդներին զսպելուց յետոյ, չուել գնալ Ետրպատական: Սարդարը շատ բողոքներ էր դրած Վարաբաղու և Վարստանու տիրապետողներէն և եղրահացուցած թէ, սոքա վատ օրինակ են այլոց տիրապետողաց, չըհնազանդելով քո զրոշակին՝ զրդուում են ուրիշներին շահէ: Ի հարկէ ես եւս հեռեկով Սարդարի խորհուրդին, պարտաւոր էի զրդուել Շահի փառասիրութիւնը, մանաւանդ որ զործի միջին եղած էի, որպէս պատմած

եմ: Ամիս ու կէս մնալով Ասպահան, յետոյ ուղարկեց երկու անգամ զօրքով, զնոսմ շրջակայ ապստամբներին պատժեմ: Երկու անգամն էլ կատարեցի ինչ յանձնած ծառայութիւնը ճշտութեամբ: Ասացի ճրջ տութեամբ, այս ինքն արիւնհեղութիւնը, աչք հանել տալը, մարդ խեղդել տալը, միանգամայն ասած, սպանել տալը ինչ պատժով որ լինէր, որպէս ամենայն օր անպակաս էր պալատումը, նոյնպէս ամենայն տեղակայները և հրամանատարները, որոնք ցրվում էին էս կողմն էն կողմն՝ նորա անդառնալի հրամանները կատարելոյ, պարտաւոր էին հետեւիլ նրա օրինակին: Եւ հաստունք էր ճշտութիւնը որ ասեցի: Պարսկաստանը մին սպանդանոց էր եղած: Որքան շատ մարդ սպանել և պատժել տայինք, էնքան աւելի կ'առաջանայինք նոր Շահի մօտը:

Յանկարծ Թէհրանու կողմիցը ապստամբութեան ձայներ լսելով, հրամայեց Շահը զօրացը չուել նախ Թէհրան և էն տեղաց Վիրման քնալ: Պարծում էի թէ սա ևս մեզ նման ծանր հանդարտ կերթայ բանակովը, բայց էնպէս կրակոտ և անհանդարտ բնութեան տէր էր, որ զարմացանք, ինչպէս տասն օրումը հասցրեց մեզ Թէհրան: Որպէս թէ վազդում էր քնայ իւր աչքովը տեսնէ՝ Ասդր Շահի և Վեարիմ խան Օջանդի ոսկորները, որոնք հանել տուել էր ու ուղարկել Թէհրան իւր արքունեաց մէջը մեծ դռան շեմի տակին թաղին, որպէս զի ամենայն օր տուն ու դուռս անելիս՝ կ'օխրձէ ու անց կենայ, և էստով իւր զազանային նախանձը հովացնէ:

Բախտարացիք և Լօսերը ի բնէ վայրագ և յափշտակող լինելով՝ սովոր էին միշտ

նշկահել թագաւորաց լուծը, թէ և անընդհատ, որպէս ասած եմ, իւրեանց վտարանջութեան պատիժն էլ կրել էին: Եւ անգամը Շահի երկու հարիւր ձիաւորով վերադառնալը Շիրազէն՝ պատճառ էր տուած նրանց մտածել և հաւատալ որ Շահը Շիրազումը խորտակուած փախրստեամբ վերադարձած եկած է Ասպահան, ուր և պաշարված է իւր թշնամիներէն: Ուստի և գումարված էին քանի մի հազար հեծելազօրներ և հետեակներ — որք ինչպէս ձիաւորներ շուտափոյթ կ'բայլեն համարեա՝ եկած պաշարած էին Թէհրանը և չօրս կողմը ասպատակած: Շահն էլ, որպէս ասել եմ, Թէհրանը և նորա չօրս կողմը իւրեան շապիկ կ'համարէր, ըստ որում հայրենեացը՝ Մազանդարանին, ազգականացը և իւր ժողովրդեանը մերձ էր և յարմար մայրաքաղաք լինելոյ որպէս կեդրոն Պարսկաստանի, աշխատում էր միշտ Թէհրանը անվտանգ պահպանել: Շահի բանակի Թէհրանին մերձեցալը Լօսեր լսելով՝ երեք օր յառաջ էին հեռացած էն տեղաց: Շահն էլ չկարողանալով ժուժել նոցա յանդգնութեանը, արդարադատ վրէժ հրատարակել տուաւ հոգեւորականաց բերանովն, այս ինքն Բախտարացւոց և Լօսերին պատժողի վարձքը երկնքումը պատրաստ է: Արեք բիւր զօրաց բանակաւ յարձակուեցաւ նոցա վերայ: Մալայիր և Վիրմանշահ օտի տակը յաւեր և ապականութիւն դարձրեց, թէ ինչի՞ էք թոյլ տալիս նոցա ձեր հողովը զան անցնեն: Եւ ձէնը ինչպէս կայծակ մեղանից յառաջ գնալով մերձանապարհի վերայ կացող ժողովրդի մէջը, շատերը զաղթուած ցրուած էին, վասն ո-

րոյ և զօրքն թէև ուտելեաց մասին շատ
դժուարութիւններ կրեցին, այսու ամենայ-
նիւ Շահը չկասեցաւ իւր խորհրդէն՝ վե-
րադառնալ Թէհրան: Վասն և վեցերորդ
օրը մտինք Առքստանի լեռանց մէջը, մինչ
մին առաւօտ վերկացանք տեսանք երկու
երկար ու բաւականին լին ձորի մէջը — ուր
ջրի և խոտի համար էինք բանակուած —
շրջապատուած ենք անթիւ հեռեակ և հե-
ծելագոր Առերէ և Վախտիարներէ: Շա-
հի անգղուշութիւնը էսպէս տեղում բա-
նակվելոյ համար էր մեր էնքան օր թափա-
ռին և երբէք բնակիչ չտեսներ, որոյ ա-
ղաղաւ միամիտ էր թէ դեռ ևս նրանք մե-
զանէ շատ հեռի են: Թէ թշնամեաց յա-
խուռն և անխորհուրդ մեզ վերայ յար-
ձակուիլը — որ սովորական է նրանց — չէր
եղած, շատ լաւ էին փակած մեզ երկու
շերանց մէջը, և հապած մեր ծանապարհի
պաշարն էլ, թէև առանց էնդուրն էլ
պակաս էին մեզ, ու թէ երկու օր ևս էն-
պէս պաշարած սպանէին առանց շարժելոյ
իւրեանց տեղէն, սովալլուկ կոտորվելոյ
էինք:

Զիմացանք ինչ պատճառաւ, ինչ
դիտաւորութեամբ, մինչ մեք մեր մէջը
պատրաստուում էինք լուկայն, Շահին
խնդրենք՝ թէ կարելի լինի՝ ինքն փախչի մին
վերսով, և մեք զինալթափ լինինք, յան-
կարծանխոհեմ թշնամիքը ընդդէմ մեր ա-
կրկնալուծեան, մին առաւօտ խառն ի
խուռն մեզ վերայ յարձակուեցան, էն էլ
ոչ թէ սարերի զլեկըր, որ շատ յարմար
էր նրանց, այլ ձորի երկու կողմէն, որ մեք
իւրաքանչիւր կողմումը երկու երկու հա-
զար պահապան կամ յառաջապահ զօրք
ունէինք: Շահին և բոլոր զօրացը հաւաս-

տի էր, որ եթէ մեք աշխատենք դուրս
գանք ձորի միջէն, որոյ հեռաւորութիւնը
մին փարսախ կարելի էր ընէր, որ կողմիցը
որ լինի, ընկնէինք լին հրապարակի նը-
ման դաշտի մէջը, ամենեւին կազատուէինք,
ըստ որում մեք թնդանօթներ ունէինք,
նրանք ոչ: Արդարեւ էնպէս էլ եղաւ և
մեր ակնկալութիւնը պահուեցաւ: Շահը
որ զիտէր ամենայն անակնկալ թշնամ-
ւոյ սխալանքն՝ աշխատել, ածապարեւ
շուտով իւր օգտի համար ի գործ դնել,
էն ժամին էլ կատարեց: Մին էլ սաստիկ
պատերազմի ժամանակը, թշնամեաց խում-
բը, որ մեր ձախակողմեան կրճի առաջա-
պահ զօրաց հետը տաք տաք կուռում էր
և մեր կողմիցը շուտ շուտ նոցա օգնու-
թիւն էր հասնում, թողեցին մին կողմի
կիրճը քանի մի զօրականաց յուսով և
բարձրացան բռնութեամբ լեռանց ստորոտ-
ների և կողքերի վերայ, էն տեղաց մեզ
հետ պատերազմէն, որն որ առաջ պէտք
էին անելոյ, կիրճերը լաւ զօրքով ամրաց-
նելուց յետ: Շահը իւր զօրաց մեծ զօ-
րութիւնը էն կողմը դարձրեց, ուր նոքա
դատարկեցին և շատ չուեց, կարողացաւ
մին քանի վաշտ հեծելագոր և հեռեակ
երկու թնդանօթով ձեղքել թշնամեաց
պատնէշներն և անգոր զօրքն ու անցուցա-
նել ընդարձակ դաշտը: Շահը խրախու-
սում էր, քաջաբերում էր իւրայնոցը չը-
թողուլ կարվի անցանողաց շղթայն: Շատ
չբաշեց զօրաց մի մասն, ինքն ևս նոցա մե-
ջը խառնված, անցկացաւ դաշտն:

Էս շղթայն կտրելոյ և չկտրելոյ ժամա-
նակը մեր և թշնամեաց մէջը սաստիկ կը-
ռիւ եղաւ: Մեք զիտէինք և միմեանց
ձայն էինք տալիս, մեր ձակատագիրն էն

շղթայի վերայ է կայացած: Արկու ժամէն, կարելի է ասել ևս աւելի քաշեց, մեք աշխատում էինք միանալ մեր դաշտը զուրս ցնացած զօրաց հետը, և նրանք բարձր տեղից մեզ արգելք էին լինում: Մինչ այս մինչ այն՝ նրանց ձախակողմեան և յետ մնացած զօրքն ևս եկին սոցա օգնութիւն, էնքան անկարգ, որ փոխանակ ձորումը մեր զօրացը վերայ յարձակվելոյ և մեր քամակիցը մեզ վերայ ուժ բերելոյ, թողին լքին էն տեղը ազատ, ու սարերի կողքերիցը հասան աջակողմեան կրճի մէջը, որպէս թէ կամ կապեն մեր փախստեան ծանապարհըն, որ տանում էր դէպ ի Վիրման կամ Մալայիր, կամ թէ կասկածել էին, չլինի թէ էն տեղի իւրեանց պատերազմակիցները մեզ յաղթեն ու միայնակ տիրանան աւարին: Ահա որքան միամիտ էին իւրեանց յաղթութեան վերայ: Արբ երեք թնդանօթ ևս անցկացրինք դաշտի կողմը, այնուհետև թշնամիքը չկարողացան իւրեանց կայի վերայ կանգնել ու մեզ արգելու: Թողնեք մեր ծանրութիւնը ձորի միջին, միացանք միմեանց հետ ու ուժ բերինք թըշնամեաց վերայ: Դաշտից յարմար էր մեզ բարձրանալ սարի կողքերի վերայ թեթև թնդանօթօք, ուստի և նրանց վերայ սաստիկ կրակ բանալ: Թշնամեաց հետեակը առաջինն եղաւ երես դարձնելոյ դէպ ի սարերի կատարները, որք անմատչելի էին ձիաւորի, վասն որոյ և նոցա հետեակի շունչը յետ բերաւ, այս ինքն ազատուիլ կոտորվածից: Իսկ ձիաւորը վեր չէր կարողանում բարձրանալ և եթէ վայր իջանէր մեր մէջը, սրոյ ծարակ պէտք էր լինի: Աւստի սոցանէ, որովք ձիանքը թողին, հետևակ

փախան՝ ազատուեցան, իսկ մնացեալքն սրոյ ծարակ եղան կամ՝ գերի ընկան:

Ահա օրէն անց էր՝ յաղթութիւնը կատարեալ մեր կողմը վճռվեցաւ, և թշնամեաց ընդդիմութեան ստուերն անգամ չէր երևում: Մեզանէ մերձ երեք հազար հոգի սպանուած և շատ էլ փրաւորված կալին, յորոց մինը ևս էի՝ կուրծիցս թրով: Թշնամեաց կորուստը կրկնապատիկ էր: Այս յաղթութեանը նայելով, աւարը քիչ էր և զրեթէ ոչինչ, որ մեր զօրացը վհատութեան պատճառ էր: Թշնամիքը բաց ի երիվարներից, որոնցից շատը վերաւորված էին, և սպանվելոց զրահներից, որք և ոչինչ մեծ արժողութիւն չունէին, ուրիշ աւար չէին թողած, և էն վայրենի և թափառական ժողովրդէն նրանցից աւելի պատերազմումը ոչինչ չէին ունենալ:

Ապանվելոց զիականերէն հոտեւուցը երկիւղ կրելով՝ բանակի տեղը փոխեց Շահը, հրատարակելով որ տասն օր մնալոց է էս տեղ զօրացը հանգստութիւն տալոյ համար, ուստի և հրամայեց հեծեալզօրներին ասպատակ սփռելն չորս կողմի զիւղօրէից վերայ, որք 8, 9, 10 փարսախաչափ հեռի էին մեզանէ, ըստ որում որպէս ասեցի, մօտիկ գիւղերը դարտակուած էին: Արբէք էսպիսի հարուստ աւար էնքան տարումը չէր պատահած Շահի զօրացը ժողովել: Վանի քանի հազար չորքոտանիք ժողովեցին բանակի չորս կողմը: Վանակ չէր այլ հօտ անդեայ էր: Աւերջապէս եօթներորդ օրը թշնամեաց կողմէն քանի մի հոգեւորականներ եկին հնազանդութիւն խոստովանելոյ համար և ներողութիւն խնդրելոյ: Շահը ընդունեց նոցա առաջարկութիւնը, պայմանաւ որ տասն ժողովրդա-

պիսիւնքն պատանգ մայրն և երկու հա-
գար հեծեղացոր: Երկու կողմիցք ընդունու ե-
ցան պայմանները: և Եւսէր փրագարձա-
Թէհրան թեթե զորքով: որպէս զի բա-
նակը յեակցը գնայ համեկ նրան Թէհրա-
նու մը:

Հասայ Թէհրան: առին ինչ նամակ-
ներ Եւսմա խան աներաջեցու: որ գրած էր՝
ինչ արու գաւակ է ծնած: Աւերքիս բաւա-
նայ: Եւսէի առաւ շնորհը և արու գա-
ւակ ծնանկոյ յարն՝ ինչ երջանկութեան
ճայրն էր հասցրած իմ երեւակայութեան
ընդ: Միայն պակաս էր ինչ շուտով փրա-
գանալ Ասրպատական: Եւսեղ յայց ապ-
պատական լինելը և թշնամեաց աւա-
րովը հարստանայ: Բնոցէմ իմ ակնկա-
լութեան՝ հասաւ Քիրմանու: ապաւան-
բութեան յարն: որոյ մասին Եւսէն շաւ-
պով հրամայեց զօրացն չուել գնալ Էւ-
սեղ: Էւս սնշխմանի փառքի և պատուի
ճարան: որ Եւսէի որտու մը զգայցած և
հիմաւորօք էր: Ժամանակ շաւեց նրան
պատակոյ: Էս մեր ճանապարհորդութիւնը
մի և նոյն կղանակաւ աներաւութեանը
կատարօք՝ ինչպէս միւսներն որ պատան-
ծ իմ: Եւսէի Քիրման բանակով համեկն
կարձ միջոցումն ապաւանքներին բանեղը՝
անեղ կուրացուցանեկն: անեղ ապանեղ
առն զանազան խաշաւանքներով (խեկեղեկ)
երեկի պատանարանի զործ էր և ոչ ձերա-
ցած՝ փառք լեզու իս: որոյ և շաւան մաս-
ցած և յիշոցութիւն:

Քիրմանու մը քսան որ հազիւ ժամա-
նակ առեց Եւսէն բանակին հանգստա-
նալ: հրամայեց չուել փրագանալ Թէհ-
րան և Էւսեղոյ Ասրպատական: ուր մե-
ծամեծ նպատակներ ունէր կատարելոյ:

Մարտուր գրած էր անպատանաւ պատմեղ
նախ՝ Աւարարագու Երրասիմ — Եւսեղ
կամ Երրասիմ խան տիրապետողն: որ
ընդգէմ Ասրպարի կամեցր աստիճան
էր եղած Մամաւ Սազղ — Եւսն շաղագու: ոյն
որոյ այն երկրորդ անգամն էր նշկահելու և
երկրորդ՝ Աւաստանու: Հերակ զայլին
որ երբեք չէր ծննաշու մ իւր հեղինակա-
թիւնը: Թէեւ ասում էր նա՝ գնումեմ
նոցա փայլ: բայց մեր չէիք հաւատում:
բաւ որում ինչպէս մեր գիտեկն: նոյն-
պէս և Եւսէն ևս լաւ զգում էր: սրբան
զմուար էր ևս պատերազմն: որովհետեւ
շատ անգամ՝ Ասրպատանի զօրաց գե-
րեղման և եղած Աւաստանու կողմերի
հոգն:

Աւարագարձանը Թէհրան Էւսեղ եր-
կար ժամանակ շնայով: շարունակեցինք
ճանապարհներն զեղ ի Աւագու ին: Մին
օրօն ճանապարհ մնացած Աւագին
բարձրագոյն աստիճան մը՝ ասաւ Եւսէն:
Եւսեղը իսան Եւստու ծով քեղ Աւագինու-
քագարապէս և՛ նշանակելոյ: Զգիտեկ թե
նրա բաւ գրքու մը ոչ բաւն չից: Եւսեղն
մեծամեծք: որք արձանացած կանգնած էին
ժամի առջեւ: զարմացած՝ ափշած՝ քն-
զարմացած մնացին: մինչ ևս երկիր պազի
և պատասխանեցի Եւսէին: չէ: ասիցը հո-
ղա ժեխիրը աւելի շնորհապարտ կէնի աշ-
խարհի ազօթարանն (զրէի ալամն) երեկ
սուրհանգակի պէս աւարիկը իւր գերեզմն:
Ասրպատական ևս երեկի յաղթութեան
յարեկն ասնեկ: և Ասրպատական շնորհ
ասնելով համբաւ հազարդէ ևս ակգու մե-
ծամեծաց:

Եւսէն ևս իմ յանգնութեան զնոյ՝
իսրեան բնական զարհուրեկի գիտնք աւրե-

րը չբռնած ինձ կհաստ միտատ նայեց ու գր-
լուին քաշ ձգեց: Փոքր ինչ լսելուց յի-
տը՝ գլուխը բարձրացրեց նոյն ժամատո-
թեամբ ու ուրիշ ասարկայի վրայ սկսեց
խոսալը: **Կին**՝ պաշտատեանը պատաս-
խանում էին՝ կհաստ թողեց նոցա խօսելը՝
փրկացաւ ու ներս գնաց միւս փամը:
Հենց ասեանք արձակուեցաւ, ամեն պա-
շտատեանները շատ մեղացրեցին ինձ ու
զգացրին որ ոչ բառն անշուշտ շատ թանկ
է արժեքաց էն օրն կամ ինձ կամ միւսնե-
րին: Ճշմարիտ որ էնպէս էս էլաւ: Ան
ժամ անցաւ շուտաւ, ներսիցը հրաման
գաւոս եկաւ, յիմառափ յանցաւորներէն՝
որը կարճատւոր էին՝ բերէին իւր փամնի ա-
ռաքեն խեղզին կամ գլխատան կամ աչքեր-
նին հանեն: կամ ձեռն ոտը կտրեն: **Ո՛վ**
կարող էր համարձակուիլ բարեխօս լինել՝
որը բարեկամ էր նա: **Այ** էր եկած նը-
սան՝ որ յանգնէր միւր համագմամբ կամ
թախանձանք խօշմոքանք բնիլ նրա զի-
տաւորութեանցը և հրամանին՝ որքան և
անիրաւ լինէին: Արա աթոս նստեք արիւ-
նով սկսեց և արիւնով վերջացաւ: Պարս-
կական զորքը ահարկաւ և սարսկցուցիչ
փրակացաւ էին էն ժամանակները բոլոր **Վ**-
սիոյն: Արանք բազմանում էին փորձուած
հեծեղազորից և հեռուակից: Երբ կրթուած
էին զինուորական արհեստի մեջ, նախ ե-
րեկի **Ապրիլ** և յետոյ **Վեարիմ** Կան
Քանդի՝ և հիմի սոյն **Սպայ** Կամայ խանի
կամ **Շահ** ձեռքումը որը փառաւորաւ-
զոյնն էին իւրեանց՝ ժամանակի պատե-
րազմագաց մեջ: Աստի և աս պիւրան գո-
սողացած էր, որ իւր գրած հրովարտակ-
ները որ տեղաց և ուր կամ ում փրկուց և
բնէր, ներգործական օրէնք և անհաւա-

սակիցի կանան պէտք էին համարուիլ, ապա
թէ ոչ՝ հրով՝ տով կրգատուէին արգա-
րին և յանցաւորն: հախաւիտին կամ
ընդունողը՝ անգանապանարար:

Կն և իցէ, ես երկիւղէս էս օրը փանկս
ոստ գաւոս շրջրի: **Կ**ն օրը եկինք **Ա**պ-
վին, որոյ բնակիչները և երեւելիները բնոյ
աստջ ելին մեծ պատուով ընդունեցին
Շահ և բանակին: **Կան** օր որ կա-
ցաւ **Շահ** էնտեղ, նրա աչքումը չերեւե-
ցայ: **Ք**անում էի՝ մեծամեծները և պաշտ-
ատեաններն ինչ փախ և անցկալ թեան
մեջ էն եղած նորա մօտը: **Ան** շուտաւ էն
շնորհները և քաղցր խօսքերը՝ որ միշտ
ցայտօր լած էի ես նրանից և միամտա-
ցած՝ թէ լաւ ճանաչեցի նրա բնութիւնը:
Վյուհեան էսպէս ահարկած և վար-
հաւած էի նրա երեսէն, միշտ իւրաքան-
չիւր ներկայանալիս մահա բերանս կգար:
Ներս ասեանքը գաւոս կերթայի, միշտ միւս
ասեանի ժամանակը մեծ աւախութիւն էր
ինձ համար: Հենց ներկայանալոյս ժամանա-
կին մօտենալ՝ էլէ կսկսէի արամիլ, կերպա-
րանքս կը փոխուէր և ամենայն զգայարան-
քս կզոգար, ոչ ուտիլ՝ ոչ խմել, կգար
միտքս, որպէս թէ կհաւանդան և մահա-
տաւած ոմն էի: **Կ**նէն էն օրերը զիշեր ցի-
րիկի ժամանակ առ ժամանակ ինձ կուզէր
մօտը, զործքեր կ'յանձնէր, պիտահեան օր-
պէս աչքից ընկած միւս զորաւարները և
երեւելիքը՝ ասեանի օրը միայն կ'յայտնուէի
նրա աստջէն: **Թ**է ես որ ճառ պատմիւն-
ներս գիտ էս թարմ՝ էին նրա մտքումը: Հի-
մի մին ոչ բառ արտաբերելոյս համար էն-
պէս զատապարտուեցայ, անարգուեցայ,
ուրեմն նրանք՝ որը աստատմբած էին մին
քանի անգամ, ժողովրդապետը և տիրա-

պիտույք էին և միշտ կատկածանայ տալիս,
արգելիք, մասածու մեկ, ինչ որ պարսկերի վե-
ճակի մեջ էին:

Եւստ որ զգալի՝ որ ինչ ժամանակ
ինչ մին՝ քանքանաւ թիւն կատարէր,
կգիտէ թեպէս սնդաւ թեամբ զեւ ի քրիս-
տոնեւ թեան հաւատքս նրա յայս ինչ
կըստփեր և կը քաջայերեր ընզգէ՝ տա-
րաքանաւ թեանս։ Յեն որքեակ տեւս
մեզ կանոնացաւ իս զտարկեանքս որց վիշտն
նկաւ թիւնրս անպատուութիւնր և եր-
կիւնն վրան ներգործութիւններ աւելն
նրա սրտ վառ։ Ամենայն ինչ վեր ի վայր
են։

Աստուծոյ մ' էի ստեղծ¹ որ էի սկսեց քրիս-
տոնէն թիւան կրակը արժարժուիլ որսու-
մբոյ։ Այս պատահարի վրայ կոչմանս
սնահանգարտ էր։ Ե շատ անգամ գիշերնե-
րը քունս կրկնաբար կ'ստանէի միջի լուսու-
նայի։ Բնոր² ինք³ վերայ, ես ինքս էլ չէի
խնայում։ Արեւիկայ թիւանս յամ էի
քանի քանի իշխաններ, գործակներ և
գործակներ նահապետւած էին։ Վերս-
տառի սիրոյ համար⁴ ուրանայով աշխար-
հիս փառքը, մեծութիւնը, իշխանու-
թիւնը և հարստութիւնը։ Ամուսնէի, մի⁵
իւր ևս նոցանէ մեծ անն էի⁶։ Բայց լիցի։
Արեւիկն պիտոյն կրկնապարհ ինք⁷ եւ՛ վա-
րձուած յայտնի պաշտիւն ճշմարիտ հա-
ւատու և ինք⁸ եւ՛ փայտն ու՛ կեանքս որ
նորի փառաց համար։ Եսկը իւր խնայուն
և հրամայեցին ինձ պիտակի։ Ինչպէս։
Այն որ ծնած եմ և մին որ էլ պէտք է
մեռնեմ։ Եսն որ յառաջ Եսն որ յի-
նայ։ Ի՞նչ քանականութիւն պատերազ-
մուցի կամ կ'ստանան վրայ կամ ան-
կարելի մեծ կամ քահանայ անուն։ Եսն

իմ' անմասնութեանմբ կանգնու մնալում' : յու
չէ արդեօք : ապքատու ակորս քաղցածու ծա-
րաւ մնայով : Հանգարա՛ մարութ խղճմը
սանկ ունենայ : քան թէ ապխտակ փառք
ու միւսամ՛ մասսամոց : Հոգիւ Մանասանց
Հաստատուն էլ գիտէի : որ պիտի Հեռե
բանաւորն փէս առաջուսն նման շնորհը
չի պէտք է ունենայ : թէեւ որքան էլ աշ-
խատեմ ու աւելի աւելի ծառայութիւն
ներ ապացուցանեմ : Միանգամ՝ ստամ-
իմ՝ երեւկայացած երջանեութիւնը : որ
ունի, գտնուցած էր ինձ : Համար : Զու-
նէի առարկութեանց սկզբուներ՝ որով
միայն կարգանայ ճշմարիտ արին :

Վարդգէսը քանի մի սէռեան անց էրկը
կացած: Էրք միւս առաւօտը աւախու-
թիկան ձայն հնչեցաւ թէ Էւանջի վանկը էն
տեղաց ազգերը մեր շուն գեղ ի Վարդա-
րաց և Վարսմաշի: Վերկիմիս էրն առե-
ցին ևս ձանաղարձորգու թիկան զգալ փրկայ:
Վանկայն քանակն աւախի էր: Բայց ևս որո-
տու մ': Վանկերեան գնում էրն անհաւատ-
ների — քրիստոնէից — աւար և գերի բի-
րելոյ յաւազ: Ի իսկ ևս թ'էլ յաւազ: Բայ
ի սրանէ: Իսկ որգեան՝ աշխարհիս քանակ
յիգաւստիւ թիւ ձեռն: Բայ ի սրանէ ա-
սեմ: : : : անցեալ տարի ևս սէռեաննե-
րու մը շորս հազար պատերազմեցաւ գլխին
կանգնած տնիւրիցմ: Հրամայում էր հակա-
ռակորդաց տանել: տեղ և կայքը յափը
տակել: և ևերել: Էրքէր մոլորեա անգամ չեր
անցկենում թէ ևս քրիստոնէից ևս՝ ծնած:
Իսկ ևս որ՝ մի և ոգն տեղերու մը: յաւա-
հաւատ թիւնէս: և Էւանջի անշարժ լինե-
լոյ համար: քրիստոնէութեան սուրբ հա-
ւատին էր ուզում ապաւինել ինչ: Եւ
որք թէ և անցեալքի: Բայց ևս ան Էրկան

երեսց ինչ: որպէս մին ամսագան ամս: Ան գիշեր էր՝ զարթուն պարկած կամ նստած մտածում էի: մինչ քոյր բանակը խոր քնումը կար խրված: ձայն տուի զան: ձայն Առփնիքին: որուն հաւատարմութեան համար՝ հրամայած էի իմ վասնին արաւարց սննդակուսն քնել: Ազարմէի Առփնիքն զոգարով քնախախտելու կանգնեց առաջին: կարծելով թէ բարկացած եմ՝ նորա վայց կամ՝ նրա կառավարութեան մէջն մին սխալման նշանքով եմ: Եւ հիմի մտաբերած՝ որ կնոյն ընդդէմ սպորտութեան կանցում եմ: Եւստ շուտով՝ փախում էի ուրիշ սննդամեքի նման չի: Եթէ փոշիանեմ կամ ամուսնով սպեկն: քաղցրութեամբ սկսեցի բանալ նրան քրքրածելու թեան վերաբերակ խորհուրդներն է թէ ուզում եմ ծածկարար նրանց հետք քրքրածելու թիւն կատարել: Եւս երբէք հաւատ չէր լինւոյում ինչ: իսկ սակց զարմանալով: Եւս էլ լուս չէ՝ որ իրարանցիւնը իւր հաւատի վայ ամուսնանք: ինչանէ հաւատարմութ՝ ծառայութիւն պահանջէ: Եւ կրնի զանազանութիւն կամ փոփոխութիւն: Եւսկայց նրա կասկածանքն: փան որդ կամեցայ երգմամբ հաւատարմել քրքրածելու լինելու: Եւս ի՞նչ երգմամբ: Ի՞նչ սրբոց է սրբութեանց սնունդը կարգ էի նրան հաւատարմելու: Արքան է երգուեցայ: առ ման սնահաւատ է սնանդանել էր նրան:

Ե վերջոյ հարցրի: ունիս սպորտ՝ առ: տարան կամ ժամացրի: ունիս պատմութեան: Կոյս թեր նրանցից մինք ինչ մաս: սակցի: Եւս զնայ թերա: զոգարով ինչ տուեց: ձեռն տուի սկսեցի փոր ինչ վարձ կարգայ: հիւստ նա է ափշեցա:

Եւս պատահեա: հարկաւոր չեցա: նրան կասկածել: Եւս հրամանում զուր զնայ: Եւս թի հետք վերադարձան: մասն փախ: նրա լուս մեծը ծնրեցին է ձեռքս համ: բարեկն ուղեցին: Եւս թոյլ չէի տալ: քայց երբ սկսան յարախութեան հեղհեղա: լով լալով ինքրել: Թոյլ տուի է նայա երեսն էլ էս համարեցի: Եւս կնոյն քաղցր ժամի է բովելի էլ չկարողացայ էս հանգիստ: ամառ: : : : :

Երտարեց էս վերջին խաղերը առ: զարդ մայնակեցա: ու սկսեց լալն որպէս մին երեսայ: Եւս փորք ինչ համարեցի: կարծելով թէ կարմանակ իւր պատմութիւնը: տեսայ՝ չէ: յեց է չէ կամեում: խաղելու փան որդ է վերկայց մաս հայր բարեա:՝ տեսով զուր եկի: Եւս նա ոչ թէ տեղիցը շարժեցա: այլ է գլուխն էս շարժարեցի ինչ նայել:

Ան արեց շնա սնց էր: հասայ մե: նստաւոր: Կրծաւորեկն՝ տիրացուները է մանկերը ժողոված զնայած էին վայ: թիւղեկն շրջելու: Կրծաւորեկն յամենա արաւարում էի՝ մեղե: նրանք վերադարձան: Եւս գիշերը երկար նստեցանք զոգար տալն: է յնայ բարի գիշեր ցանկանա: լով հեռացանք միմեանցից: Իսկ էս կրկն նստեցայ աշխատութեան վերջացել: որպէս զե փախ կարգամ՝ միսանգամ՝ մայ: նակցի մտք է սխալները կամ առել պատ: կանները նա տակ՝ ուղեղեմ:

Եւս առաւարտ ուշ վեր կացայ թեկ: մեղ թէլ էի խնում: տեղ ծառայութիւն մեր ծածկարար-հարգակց թուրքերն Սա: կուից եկան զնան: Զուրա արեկանցին է ինչ են պատում: Երտարեցի ծառայելու ինքրեց նայա՝ եկին ինչ մաս թէլ խնում:

Փոքր ինչ այս ու այն կողմիցը նրանց հետը խօսալուց յետը՝ խօսք բաց արել Ահմադ խան Մարագեցւոյ վրայ, որոյ մասին ուղղակիցներէն մինը, որ նրանց մէջն առաջինըն էր, ստած էր ինձ ճանապարհէն, որպէս օրանից յառաջ էլ յիշած եմ օրագրութեանս մէջն, իմէ նրա սերունդէն է։

Ան սկսեցի ճշգրտութեամբ հետաքրքիր լինել։ Ասեց նա, որոյ անունը Բրահմի — խալիլ աղայ էր, հայրս Աղաբա խան է եղած, որ աղայ Մամառ շահի յետ Եւզի բերդումն սպանեալ է։ Մայրս էր Ահմադ խանի դուստրն, որ իւր հօրմահաւանից յետը ժառանգած է երեք զիւլ Մարագայ, որոնք մինչեւ ցայժմ ունիմ, եւ ես ամուսնացած եմ Ահմադ խանի որդւոյ դստեր այս ինքն իմ քեռւոյ դստեր հետը։ Ան շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ, որք կիրարկելէն նրա հօրը եւ մօրը, լսելով ստիպմամբ առանց նրանց իմացում տալոյ պատճառն, խնդրեցի այն երկու օրն եւս սպասեն ինձ ու միասին գնանք Տաղուարդեկանոցն։ Աոքա ընդունեցին իմ խնդիրը, եւ ես իսկ եւ իսկ հենց նոքա զուրս գնացին, երեկուան նման նախաճաշիկս հետըս առնել տուի, գնացի դէպ ի քարանջաւն։ Մարումն զրի առ այժմ սորա այս ինքն իւր որդւոյ անունը չառեմ միայնակեցին, որպէս զի հոգին չեառնուի, եւ կրտստ չեմոյն իւր պատմութիւնը։

(Երբեք չեմ)

ՊԱՐՈՅԱՆ ԶԻՐԱՐԱՆՈՒՄ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԱՇԽԱՏԸ ՓՈԽՈՒԱՆ Է՝ ԹԷ ՄԱՐԴԷ,

ԿԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱՍՏԵՐԸ

Հնասիրութեան հակամէտ անձինք՝ տեսնելով նոր ժամանակի երբեմն մի թարական եւ երբեմն անմիթար երեւոյթները՝ եւ չկարողանալով բացատրել ինքեանց՝ անոնց հիմնական պատճառները՝ շատ բնական բացառանջութիւններ կրնեն ամենայն տեղ տեսելով թէ աշխարհն փոխած է, առաջաւան մարդիկ չկան, մեր է մեր պէտք առաքաւիւնը, ոսկեկերը պլին զարած էն, նոր սերունդը հոգեւէ եւ մարմնով նաւալած է՝ կամ որ աւելի սովորական է տեսլ թէ աշխարհն փերջը հասած է։

Վերջին բացառանջութիւնը — աշխարհն փերջը հասած է՝ տրամաբանական եզրակացութիւնն է աշխարհն փոխած է, ենթադրութեան այնպէս ինչպէս որ պատճառը ըստ ուսումնական օրինաց աղբիւր կհամարուի որ եւ է հեռանալ։ Պէտք չէ զարմանամք, որ այս տեսակ ուղիղ եւ ողջամիտ տրամաբանութեան արձագանք կլինի հասարակ ժողովրդեան կամ չգարգացած մարդկային մտաց համոզման եթէ մեր միտքը բերեմք այն ճշմարտութիւնը, որ ինչպէս նոր օրէնքը հնոյն վերայ հաստատուած է աւելի մշակութիւն եւ ապրումութիւն ընդունելով մի եւ նոյն հին մարդոց նոր սերունդէն, այսպէս նաեւ մարդ-